

Gustaw Herling-Grudziński

Jiný

svět

PISTORIUS & OLŠANSKÁ

Jiný svět patří mezi nejvýznamnější knihy 20. století. Je totiž jednou z prvních, jež západním čtenářům zprostředkovala osobní svědectví o sovětských koncentračních táborech, o zvrácenosti a krutosti komunistického režimu. Její autor Gustaw Herling-Grudziński se dostal do soukolí ruského represivního systému v březnu 1940, když se pokusil uprchnout z Polska okupovaného Němci i Rudou armádou. Člověk, který ho měl převést přes litevskou hranici, byl provokatér ve službách KGB. Po půlročním vězení v Grodně byl jedenadvacetiletý Herling-Grudziński odsouzen k pětiletému pobytu v táboře nucených prací a odeslán do lágru v Jercevu, jenž byl součástí kargopolských táborů, táhnoucích se podél železnice z Vologdy do Archangelska. V jercevs-kém gulagu strávil půldruhého roku a byl odtamtud jakožto polský občan propuštěn po dramatické protestní hladovce 20. ledna 1942. Tehdy už Sovětský svaz napadený fašistickým Německem revidoval svůj vztah vůči Polsku a umožňoval budování polských jednotek k boji proti Hitlerovi. Herling-Grudziński vstoupil do polského vojenského sboru formujícího se v jižním Kazachstánu a v jeho řadách se zúčastnil bojů v Itálii. Po skončení války pak sepsal své otřesné vzpomínky na gulag a spojil je v knize *Jiný svět*, která vyšla nejprve anglicky v roce 1951 a o dva roky později v londýnském exilovém nakladatelství také polsky. Brzy byla přeložena do řady západních jazyků (pouze francouzské vydání vyšlo vinou protestů komunistů teprve v roce 1985) a po roce 1991 se dočkala vydání též v postkomunistických státech.

Jiný svět je však nejen důležitým dokumentem, jehož memento dodnes neztratilo svůj význam a platnost, ale také živým literárním dílem, jak zdůrazňoval ve své předmluvě k prvnímu vydání již Bertrand Russell a po něm pak i řada recenzentů. Je zkrátka knihou stejně čtivou a zajímavou, jako potřebnou.

Gustaw Herling-Grudziński, vězení v Grodně, květen 1940

GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI (1919–2000) patří k nejvýznamnějším moderním polským spisovatelům. Časopisecky začal publikovat již během studií. Po vypuknutí války se stal spoluzakladatelem odbojové skupiny PLAN (Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa), v březnu 1940 byl při pokusu o překročení hranice s Litvou zatčen agenty NKVD, odsouzen na pět let a odeslán do koncentračního tábora v Jercevu poblíž Archangelska. Po propuštění z tábora v lednu 1942 se připojil k polským jednotkám generála Anderse, jež byly součástí britské armády. S nimi pak došel přes Persii, Irák, Palestinu a Egypt až do Itálie, kde se v roce 1944 zúčastnil bitvy u Monte Cassina, po níž byl vyznamenán řádem Virtuti Militari. V letech 1948–52 pobýval s manželkou malířkou Krystynou Domańskou v Londýně. Zde v roce 1951 vydal svou nejznámější knihu *Jiný svět* (Inny świat, č. 1994), jedno z prvních svědectví o sovětských pracovních táborech. Po manželčině sebevraždě v roce 1952 se na tři roky přestěhoval do Mnichova, kde pracoval pro polskou

redakci rozhlasu Svobodná Evropa. Od roku 1955 pak až do své smrti žil v Neapoli se svou druhou ženou Lidíí, dcerou filozofa Benedetto Croceho. Herling-Grudziński po válce spoluzaložil polský exilový měsíčník *Kultura*, vycházející ve Francii, do něhož čtyři desítky let sám přispíval. V *Kultuře* publikoval od roku 1971 mozaiku zápisků, úvah a polemik a příběhů, vydanou později souborně jako pětisvazkový *Deník psaný v noci* (*Dziennik pisany nocą*). Herling-Grudziński je rovněž autorem několika literárněkritických a esejistických knih i povídkových souborů. Českým čtenářům je kromě *Jiného světa*, jenž vyšel poprvé v roce 1994, dosud znám pátým svazkem *Deníku psaného v noci* (1993, č. 1995) a dalším výběrem z tohoto díla *Stránky z Deníku psaného v noci* (2005), dvěma výběry z esejistiky *Hodina stínů* (*Godzina cieni*, 1991, č. 1999) a *Benátský portrét a jiné prózy* (2004) a také povídkovými výběry *Ostrov a jiné prózy* (2000) a *Hřbitovní poutník* (2010).

Gustaw Herling-Grudziński, Londýn 1951 (Archive Gustaw Herling, Naples)

Gustaw Herling-Grudziński
Jiný svět

Gustaw Herling-Grudziński

**Jiný
svět**

Z polštiny přeložila Helena Stachová

Pistorius & Olšanská
Příbram 2022

Tato kniha vyšla s laskavou pomocí Polského institutu v Praze.

Copyright © The Estate of Gustaw Herling-Grudziński

Překlad © Helena Stachová, 1994, 2022

Ilustrace © Lubomír Šedivý, 2022

ISBN 978-80-7579-142-9 (PDF)

ISBN 978-80-7579-136-8 (tištěná kniha)

Zde se otvíral jiný, odlišný svět,
který se nepodobal ničemu jinému.
Panovaly tu jiné, zvláštní zákony,
Jiné obyčeje, jiné návyky a reflexy.
Byl to dům mrtvý zaživa.
Život v něm byl jiný než jinde, lidé podivní.
Tento zapomenutý kout zde chci vylíčit.

Dostojevskij: Zápisky z mrtvého domu

Krystyně

Z předmluvy k polskému vydání

Měl bych asi začít stručným přehledem toho, jaký měl Jiný svět osud. Napsal jsem tuto knihu za jediný rok, od července 1949 do července 1950, a to v Rugby a Londýně. Vyšla nejprve anglicky ve vynikajícím překladu již nežijícího Andrzeje Ciolkosze a s předmluvou Bertranda Russella. Byla dobře přijata kritikou i čtenáři. Poté vyšly další překlady – americký, švédský, německý, italský, španělský (v Argentíně), japonský, čínský (v Hongkongu), arabský. Nejdéle, celých třicet pět let jsem musel čekat na vydání francouzské, má vročení 1985. Byl však velmi dobře přijat, takže následovala další vydání anglická a americká. Letos vyjde v Londýně ruský překlad Natalie Gorbaněvské. Kdož ví, zda jednou nevyjde i v překladatelčině vlasti...

Bylo by zbytečné rozebírat v autorské předmluvě problematiku Jiného světa, když ho má čtenář před sebou a může nad četbou uvažovat sám. Ale přece jen bych rád poněkud narušil základní příkázání autorské zdrženlivosti a skromnosti – a citoval slova, která napsal Ignazio Silone, když uvedl italské vydání této knihy: „Jiný svět je nejen svědectvím, ale rovněž literárním dílem.“ Podobně se vyjádřil Bertrand Russell v předmluvě k vydání anglickému. Zdůrazňovala to také většina zahraničních recenzentů. Vždycky mě neobyčejně těšil názor anglického kritika Edwarda Crankshawa, který před dlouhými lety vyjádřil přesvědčení, že Jiný svět bude čten „ještě dlouho po zlikvidování institucí, které líčí...“

*Neapol, 15. listopadu 1988
Gustaw Herling-Grudziński*

ČÁST PRVNÍ

VITEBSK – LENINGRAD – VOLOGDA

Léto ve Vitebsku se chýlilo ke konci. Ještě nějakou dobu pražilo odpoledne slunce do dláždění věžeňského dvora a končilo svou pouť za červenou zdí sousedního bloku. Ze dvora bylo slyšet kroky vězňů, jež pravidelně odklepávaly cestu do lázně, slova ruských povelů smíšená s řinkotem klíčů. Službu konající dozorce si na chodbě prozpěvoval, každých pár minut skládal noviny a beze spěchu přistupoval ke kulatému okénku ve dveřích. Dvě stě párů očí se jako na dané znamení odtrhlo od stropu a upřelo na malé oko špehýrky. Obrovské oko se na nás dívalo pod plátěným kšiltem, a když kyvadlovým pohybem přešlo po cele, zmizelo za spuštěným plechovým krytem. Tři kopance botou do dveří znamenaly, že se máme připravit na večeři.

Polonazí jsme vstávali z betonové podlahy – signál k večeři znamenal také konec našeho odpoledního spánku. Když jsme s hliněnými miskami čekali na teplou večerní tekutinu, vypouštěli jsme ze sebe při té příležitosti do vysokého kýblu nažloutlou tekutinu od oběda. Proudý moče z šesti nebo osmi otvorů opsaly oblouk jako ve fontáně, setkaly se uprostřed kýblu a spirálovitě se vtočily do dna, a na stěnách se zvedla hladina pěny. Než jsme si zapnuli poklopce, dívali jsme se ještě chvíli na své vyholené rozkroky. Vypadaly podivně – jako vichřící ohnuté stromy na jalových polních srážech.

Kdyby se mě někdo zeptal, co jsme ještě dělali v sovětských věznicích, už bych toho asi moc nedodal. Je pravda, že jen co utichly rány na dveře ohlašující budíček a do cely vjel kotel s horkým odvarem z býlí a košík s denními přiděly chleba, kulminovala naše touha popovídat si. Chtěli jsme „zamluvit“ chleba k obědu. Katolíci se shromáždili kolem asketického kněze, Židé se sesedli kolem vojenského rabína s rybíma očima a faldy kůže visící z někdejšího břicha, prostí lidé si vyprávěli, co se jim v noci zdálo, a vzpomínali

na dřívější život, kdežto inteligenti sbírali nedopalky na společnou cigaretu. Ale stačily dva kopance do dveří, aby všichni živí soustředěně a mlčky pod vedením svých duchovních vůdců vykročili ke kotli polévky na chodbě. Od chvíle, kdy se v naší cele objevil maličký žid z Grodna, oznámil nám, že Němci obsadili Paříž, a hořce zaplakal, ustal v cele vlastenecký šepot a skončily politické rozhovory. V proudu života, který nás míjel, jsme pluli jako krevní sraženina k stále ještě tlukoucímu srdci svobodného světa.

K večeru se vzduch ochlazoval, na nebi pomalu plachtily kudrnaté mráčky a cestou rozsvěcovaly první hvězdy. Rezává zeď proti oknu vzplála na chvíli červeným plamenem, ale pak rychle zhasla, jakmile na ni dosáhlo křídlo soumraku. Blížila se noc a společně s ní oddech pro plíce, odpočinek pro oči a vlhký dotyk chladu pro rozpukané rty.

Těsně před apelem se v cele rozsvítilo světlo. V tu chvíli se nebe za oknem pohroužilo do tmy, ale pak se zas rozhořelo mihotavým světlem. Nárožní věže šmátraly do noci křížujícími se pruhy reflektorů. Ještě než padla Paříž, objevila se každý den právě v tuto chvíli v malém úseku ulice, kterou bylo vidět z oken naší cely, vysoká žena v šátku na hlavě, zastavila se pod lucernou proti věžeňské zdi a zapálila si cigaretu. Několikrát se stalo, že zvedla hořící zápalku vzhůru jako pochodeň a na chvíli znehybněla v této nepochopitelné póze. Usoudili jsme, že to má znamenat naději. Když padla Paříž, zůstala ulice prázdná po dva měsíce. Teprve v druhé polovině srpna, když se léto ve Vitebsku chýlilo ke konci, probudila nás neznámá z dřímoty dupotem nohou, které v tichu duněly po dláždění ulice, zastavila se pod lucernou, zapálila si cigaretu a zhasla zápalku klikatým pohybem ruky (bylo bezvětrí) podobajícím se pohybu ojníc rozjeté lokomotivy. Všichni jsme se shodli na tom, že to znamená transport.

* * *

Ale s transportem se nespěchalo ani následující dva měsíce. Až teprve koncem října vyvolali z cely, kde bylo dvě stě lidí, padesát

věznů, aby jim přečetli rozsudek. Šel jsem do kanceláře lhostejně, bez nejmenšího rozčilení. Vyšetřování mého případu skončilo už dávno, ještě ve věznici v Grodně. Nechoval jsem se přitom vzorně, to ne! Dodnes se upřímně obdivuji svým známým z věznice, kteří měli odvalu vést se sovětskými vyšetřovateli rafinovaný dialektický šermířský zápas, plný dobře mířených zásahů ableskových výpadů. Já odpovídal na otázky krátce a přímo, nečekal jsem, až mi moje rozpálená heroická představitivost nabídne na schodech při návratu do cely hrdé citáty z katechismu polského mučednictví. To jediné, po čem jsem toužil, bylo spát, spát a zase spát. Nezvládám fyzicky dvě věci: přerušovaný spánek a plný močový měchýř. Obě mi hrozily najednou, když mě probudili uprostřed noci a posadili na tvrdou stoličku proti vyšetřovateli, s obličejem přímo proti strašlivě silné žárovce.

První hypotéza žaloby byla založena na dvou věcných důkazech: holínky, v nichž mě mladší sestra vypravila po zářijové porážce Polska do světa, měly být důkazem, že jsem „majorem polské armády“, a první část mého příjmení v ruském znění (Gerling) mě nečekaně uváděla do souvislosti s jedním maršálem německého letectva. Logický závěr zněl: „Je to polský důstojník ve službách nepřátelské německé špionáže.“ Nápadné nepřesnosti v obou premisách nám však poměrně rychle umožnily toto těžké obvinění odmítnout. Zbýval nesporný fakt, že jsem se pokoušel překročit státní hranici Sovětského svazu a Litvy. Proč jste se o to pokoušel? – Abych bojoval proti Němcům. – Copak nevíte, že Sovětský svaz uzavřel s Německem pakt o přátelství? – Ano, ale vím také, že Sovětský svaz nevypověděl válku Anglii a Francii. – To nemá význam. – Jak zní nakonec žaloba? – Chtěl překročit sovětsko-litevskou hranici, aby mohl bojovat proti Sovětskému svazu. – Nebylo by možné dát místo slov „proti Sovětskému svazu“ slova „proti Německu“? Facka otevřenou dlaní způsobila, že jsem okamžitě vystřízlivěl. „To máte úplně jedno,“ potěšil mě vyšetřovatel, když jsem podepisoval předložený dokument.

V cele, kam mě poslali po přečtení rozsudku (pět let), ve vedlejším křídle vitebské věznice jsem se poprvé setkal s ruskými vězni.

Na dřevěných pryčnách tam leželo asi patnáct chlapců ve věku od čtrnácti do šestnácti let a přímo pod oknem, ze kterého nebylo vidět než kousek těžkého olověného nebe, seděl malý človíček se zarudlýma očima a nosem jako háček a mlčky žvýkal suchou skývu černého chleba. Lilo už několik dní. Podzim visel nad Vitebskem jako rybí měchýř, z něhož tekly proudy špinavé vody jako z ústí okapové roury nad košem zakrývajícím dolní polovinu mříží a výhled na dvůr věznice.

Nezletilí zločinci jsou postrachem sovětských věznic, ale skoro nikdy se s nimi člověk nesetká v pracovních táborech. Jsou nepřírozně živí, věčně šmejdí po cizích pryčnách a ve vlastních poklopčích, a s láskou se oddávají dvěma velkým vášním: krádeži a onanii. Skoro všichni své rodiče buď vůbec neznají, nebo o nich nevědí. V tomto rozlehlém policejním státě vedou s naprostou samozřejmostí typický život bezprizorných dětí a cestují načerno nákladními vlaky z jednoho města do druhého, z jedné osady do druhé. Jsou živi z krádeže zboží ze státních skladů a nezřídka znovu kradou to, co předtím prodali, a přitom neopatrné kupce vydírají pohrůžkou udání. Spávají na nádražích, v městských parcích, v tramvajových remízách – a jejich jediným majetečkem bývá někdy jen malý uzlíček převázaný řemínkem. Teprve později jsem zjistil, že bezprizorní představují vedle *urků* (obyčejných kriminálníků) tu nejhorší pololegální mafii v Rusku, která je organizována podle vzoru zednářských lóží. Existuje-li v Sovětském svazu něco na způsob černého trhu, pak jen díky těmto otrhancům, co šmejdí v davu, obléhají *spectorgy* (obchody pro prominenty), plíží se za soumraku k obilným sýpkám a uhelným skladům. Sovětské úřady se na to dívají přimhouřeným okem, neboť bezprizorné považují za pouhé *prolesy*, nezátížené dědičným hříchem kontrarevoluce, za tvárnou hmotu, z níž se dá uhníst cokoli. Proto se tito mladí chlapci brzy naučili považovat vězení za něco jako letní tábor a bez většího odporu užívají tohoto azylu k oddechu po vyčerpávajícím životě na svobodě. Do naší cely ve Vitebsku přicházel občas *vospitatěl* s tváří evangelisty, světlou čupřinou a modrýma očima, a hlasem, který připomínal vlidný šepot ve zpovědnici, vyzýval hlouček bezprizor-

ných, aby se učili: „*Rebjata, pajdom němnožko paučitsja.*“ Když se *rebjata* vrátila z kurzu, nedaly se ty jejich sprostoty vůbec poslouchat. Nejoedpornější nadávky a kletby se mísily s frázemi *politgramoty*. Z hromady mladých těl k nám neustále dolétala obvinění, že jsme trockisté, nacionalisté a kontrarevolucionáři, a ujišťování, že soudruh Stalin udělal dobře, když nás dal zavřít, a že sovětská moc brzy dobude celý svět – a to všechno mleli s tou krutou a sadistickou tvrdošíjností, která je tak typická pro každé bezprizorné mládí. O něco později jsem se v lágru setkal s osmnáctiletým chlapcem, který dělal náčelníka KVČ (kulturně-výchovné oddělení) jen z toho titulu, že kdysi jako bezprizorný chodil ve věznici na pedagogické kurzy.

Můj soused od okna si mě první den podezíravě prohlížel a nepřetržitě přitom žvýkal kůrky tvrdého chleba, vytahoval ho ze starého pytle, sloužícího mu na pryčně jako polštář. Byl to jediný člověk na cele, na kterého jsem měl chuť mluvit. V sovětských věznicích se často setkáváme s lidmi, kteří jako by měli ve tvářích vypálené znamení tragédie. Úzké rty, nos jako zobák dravce, oči slzavé, jako kdyby do nich někdo hodil písek, přerývané povzdechy a drápy prstů nořící se každou chvíli do pytle – mohly znamenat všechno nebo nic. Když cupital drobnými krůčky k záchodu a konečně přišel na řadu, neohrabaně se rozkročil nad dírou, spustil si kalhoty, opatrně si vyhrnul dlouhou košili a téměř vstoje se nadýmal a rudl hroznou námahou. Vždycky ho ze záchodu vyháněli jako posledního, ale ještě na chodbě si zapínal kalhoty a směšně uskakoval před šťouchanci dozorce. Když se vrátil do cely, ihned uléhal na pryčnu a těžce supěl. Jeho starý obličej připomínal sušený fík.

„Polák?“ zeptal se mě konečně jednou večer.

Přikývl jsem.

„To bych rád věděl,“ zaskřehotal hněvivě, „jestli by v Polsku mohl být můj syn v armádě kapitánem.“

„To nevím,“ odpověděl jsem. „Za co sedíte?“

„To není důležité. Já můžu shnit v kriminále, ale můj syn je kapitánem u letectva.“

Po večerním apelu mi vyprávěl svůj příběh. Leželi jsme vedle sebe a mluvili šeptem, abychom neprobudili naše bezprizorné. Ten starý Žid byl několik desítek let ševcem ve Vitebsku, pamatoval revoluci a s dojetím vzpomínal na všechno, co zažil od chvíle, kdy vypukla. Byl odsouzen k pěti letům za to, že v ševcovském družstvu protestoval proti používání odřezků kůže na podráženi nových bot. „Ale to není důležité,“ opakoval pořád dokolečka, „jistě chápete, že závistivci jsou všude. Dal jsem syna na studie, udělal jsem z něho kapitána letectva, tak se jim přece nemohlo líbit, že já, starý Žid, mám syna u letectva. Syn napíše žádost a oni mě předčasně pustí. Kdo kdy viděl takhle flekovat nové podrážky?“ Nadzvedl se na pryčně, a když se ujistil, že bezprizorní spí, rozpáral podšívku pod rukávem saka a vytáhl z vatelínu pomačkanou fotografii. Díval se z ní na mě muž v letecké uniformě, s inteligentní tváří a ostře zahnutým nosem.

Za pár minut nato slezl jeden bezprizorný z pryčny, šel se vyčurát do záchodu u dveří a zaklepal na okénko. Na chodbě zařinčely klíče, ozvalo se táhlé zívnutí a na kamenné podlaze zacvakaly okované boty.

„Co je?“ otázalo se rozespálé oko špehýrky.

„Občane strážný, dejte mi žváro,“

„Ty bys měl spíš cucat mlíko, ty kluku!“ zavrčelo výhružně oko a zmizelo za plechovou záklopkou.

Chlapec nalehl oběma pěstmi na dveře, vytáhl se na špičky k slepému okénku a hlasitě zavolal:

„*Graždanin džžurnyj, ja imeju k vam vapros!*“

Teď zaskřípal klíč v zámku dvakrát a okované dveře se otevřely. Na prahu stál mladý dozorce, na hlavě nakřivo posazenou čepici s modrým dýnkem a červeným lemováním.

„Tak mluv.“

„Tady nemůžu, musím na chodbu.“

Skřípějící dveře se otevřely dokořán, chlapec vyklouzl na chodbu pod rukou opřenou o klíč, který vězel v zámku, a za chvíli se vrátil do cely se zapálenou cigaretou. Chtivě šlukoval ráz naráz, nejspíše po nás pokukoval a choulil se jako malé štěně ustupující před kopcem.

Za čtvrt hodiny se dveře cely znovu otevřely dokořán, dozorce energicky překročil práh a ostře vykřikl:

„Vstávat! Velitel bloku! Prohlídka!“

Velitel bloku začal prohlídku od bezprizorných a dozorce přitom neodtrhával pohled od dvou řad vězňů, kteří stáli v pozoru zády k pryčnám, čelem k sobě. Hbité ruce rychle prohledávaly slamníky bezprizorných, zaštrachaly i v mém brlohu a ponořily se do pytle starého Žida. Hned nato jsem uslyšel šustot papíru tlumený mačká-ním vatelínu.

„Co je to? Dolary?“

„Ne. Fotografie mého syna, Natana Avramoviče Zygfelda, kapi-tána Rudé armády.“

„Za co sedíš?“

„Za škodlivou činnost v řemesle.“

„Škúdce sovětského řemesla nemá právo mít v cele fotografii důstojníka Rudé armády.“

„Je to můj syn...“

„Mlč! V base žádní synové neexistují!“

Když jsem odcházel z cely do transportu, kýval se starý švec na pryčně jako zpitomělý papoušek na bidýlku a s kůrkami chleba přežvykoval několik monotónně se opakujících slov.

Šli jsme na nádraží pozdě večer, město bylo už skoro prázdné. Ulice spláchnuté lijákem se v černém večerním světle leskly jako dlouhé pruhy slídy. Vzduch byl dusný a teplý, náhle rozvodněná Dvina neklidně šuměla pod prohýbajícími se prkny mostu. V ma-lých uličkách jsem měl bůhvíproč dojem, že se k nám ze všech oken škvírami v okenicích sbíhají lidské pohledy. Až teprve na hlavní ulici byl ruch poněkud živější, ale skupinky chodců nás míjely mlčky, neotáčely se za námi, šly s očima upřenýma před sebe nebo do země, s očima, které viděly, aniž se dívaly. Před pěti měsíci jsme procházeli touto vitebskou ulicí za horkého červeného dne, odděleni od chodníku ocelovým zábradlím bodáků. Dvina tenkrát líně plynula ve vyschlém korytu, na chodnicích lepkavých od slunečního žáru kráčeli rázným krokem unavení chodci, tu a tam prohodili slovo, ale nezastavili se ani na chvílku: úředníci v čepicích